SZÁSZ GÉZA

Országkép a 18–19. századi útikalauzokban

Az utazás és az utazási irodalom történetével foglalkozó szakirodalom egybehangzó állítása szerint a 18. század mellett a 19. század első fele egyértelműen az utazások és az útleírások „aranykorának" tekinthető. Ennek jellege – már pusztán a helyet változtatók száma és a helyváltoztatásra szolgáló eszközök igencsak eltérő mivolta miatt – természetesen nem hasonlítható a mai turizmushoz; ugyanakkor olyan, döntőnek tekinthető változások következtek be, amelyek több régió, ország vagy akár kontinens „látókörbe kerüléséhez" és így az iránt tanúsított érdeklődés erőteljes növekedéséhez vezettek.[1]

A változások legnagyobb „haszonélvezője" Európa volt. A 17. század vége felé Angliában kialakuló *Grand Tour*, vagyis a fiatal arisztokraták számára szinte kötelező, eredetileg nevelő célzatú európai körutazás divatja hamarosan követőkre talált a német, francia, cseh, lengyel vagy éppen magyar arisztokraták körében is. Ennek eredményeként hirtelen megnőtt az Európában tett utazásokról szóló beszámolók száma, illetve jelentősen átalakult az utazásról vallott felfogás. Az úti célok áthelyeződtek az európai kontinensre; a biztos anyagi háttérrel rendelkező utazók érkezése pedig hozzájárult egyes célállomások, illetve a közbeeső pihenők, fogadók, városok felvirágzásához. Egyúttal megjelentek az újfajta, már a mai útikalauzhoz *(guide)* hasonlító *itinerarium*ok,[2] amelyek a lehetséges útirányokat, a hasznos tudnivalókat és a látnivalók felsorolását tartalmazták. A beszámolók, vagyis az útleírások tematikája mellett ez utóbbiak jelentik a legfontosabb forráscsoportot arra vonatkozólag, hogy mely ország mennyire és miért volt vagy lehetett fontos az utazók számára, illetve mennyire válhatott ismertté.[3]

---

[1] Az utazás, illetve az útleírás korabeli történetével foglalkozó bőséges külföldi szakirodalomból orientáló jelleggel lásd például francia nyelven: Bourguet, Marie-Noelle: *Voyages et voyageurs*. In: Delon, Michel (dir.): Dictionnaire européen des Lumières. Paris, 1997. 1092–1095.; Rondaut, Jean: *Récit de voyage*. In: Dictionnaire des genres et notions littéraires. Paris, 1997. 587–598.; magyar nyelven: Gyömrei Sándor: *Az utazási kedv története*. Budapest, é. n. [1934]. 76–82.; Gelléri Gábor: *Az utazás mint társadalmi gyakorlat. Egy kulturális modell történeti vizsgálatának lehetőségei*. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Budapest, 2003. 515–531.

[2] A 18–19. század fordulóján az útikalauz műfajának megjelölésére használatos kifejezések *(guide, itinéraire, manuel, tableau)* használata még igen vegyes volt. Így például a Reichard-féle útikalauz 1817-es kiadásában maga a kiadó jelzi, hogy elérhetők nála egyes országok útikalauzai a következő elnevezésekkel: *Guide des Voyageurs en Angleterre, Itinéraire de l'Italie, Manuel du Voyageur en Suisse, Tableau de Londres et de ses environs*. Vö. Reichard: *Guide des voyageurs en Europe*. Tome premier. Paris, 1817.

[3] A *Grand Tour* történetéhez és hátteréhez lásd: Gyömrei: *Az utazási kedv története*, 76–82.; Atkinson, Geoffrey: *Les Relations de voyages du XVIIe siècle et l'évolution des idées. Contribution à l'étude de la formation de l'esprit du XVIIIe siècle*. New York, 1971. 5.; Viviès, Jean: *Le récit de voyage en Angleterre au XVIIIe siècle. De l'inventaire à l'invention*. Toulouse, 1999.; Delon, Mi-

Ugyanakkor az útleírások és az útikalauzok kutatása nagyon egyenlőtlen képet mutat. Míg az utazási irodalom narratív forrásai számos publikáció alapjául szolgáltak, valamint kutatócsoportok és nemzetközi fórumok is alakultak tanulmányozásukra,[4] a korabeli útikalauzok esetében általában sommás ítéletekkel, legfeljebb rövid tartalmi bemutatással találkozunk, és a következtetések is megmaradnak a két műfaj eltérő jegyeinek leszögezésénél. Birkás Géza *Francia utazók Magyarországon* című, 1948-ban megjelent művében ugyan szerepel Louis Dutens 1775-ben Párizsban kiadott útikalauzának *(Itinéraire des routes les plus fréquentées ou Journal d'un voyage aux villes principales de l'Europe)*, illetve annak Magyarországra vonatkozó részének rövid bemutatása, anélkül azonban, hogy szövegszerű idézetekkel vagy elemzéssel kiegészítené azt.[5] (Dutens útikalauza egyébként mindössze két oldalt szentel Magyarországnak, s ez sem más, mint a Bécs–Pozsony, a Bécs–Eszterháza, illetve az Eszterháza–Sopron–Bécs útvonal adatainak közlése, Pozsony és Eszterháza igen rövid, alig egy-egy bekezdés terjedelmű bemutatásával.[6]) Jóllehet francia részről az újabb kutatásban Goulven Guilcher szorgalmazza a 18–19. századi útikalauzok beemelését az utazási irodalomba, illetve a modern útikalauzok kialakulásának vizsgálatát,[7] a Magyarországot (is) tárgyaló, immár valóban francia szerzőségű 19–20. századi útikalauzokról – elsősorban a 20. század utolsó éveiben – született tanulmányok kiindulópontját az 1873-as év (a bécsi világkiállítás) jelenti.[8]

Tanulmányunk célja Magyarország „helyének" (ábrázolásának) bemutatása egy eredetileg német szerzőségű, de a 19. század első felében francia nyelven több kiadást is megért, az itthoni kutatás által még nem feldolgozott útikalauz hazánkkal kapcsolatos passzusainak elemzése révén. A Heinrich August Ottokar Reichard által készített, *Guide des voyageurs en Europe* címet viselő, 1818-ban már kilencedik francia nyelvű kiadásánál tartó útikalauz Párizsban, Hyacinthe Langlois kiadásában megjelent negyedik kötete tartalmazza a Magyarországra vonatkozó oldalakat *Itinéraire du Royaume de Hongrie, et de Turquie* címmel.[9] Reményeink szerint az elemzés lehetőséget nyújt arra is, hogy egyfajta módszertani

chel – Mauzi, Robert – Menant, Sylvain: *Histoire de la littérature française : De l'Encyclopédie aux Méditations*. Paris, 1998. 65.

[4] Az utóbbiak közül talán a legismertebb a korábban párizsi, jelenleg clermont-ferrand-i székhelyű Centre de Recherches sur la Littérature des Voyages (CRLV): http://www.crlv.org/content/le-centre-de-recherche-sur-la-litt%C3%A9rature-des-voyages-crlv. (2013. szept. 29.)

[5] Vö. Birkás Géza: *Francia utazók Magyarországon*. Szeged, 1948. 74–75.

[6] Vö. Dutens, Louis: *Itinéraire des routes les plus fréquentées ou Journal d'un voyage aux villes principales de l'Europe*. Paris, 1775. 96–97. Dutens munkája egyébként 1783-ban már a negyedik kiadásnál tartott. Vö. http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k106688g.r=Dutens%2C+Louis.langFR (2013. szept. 30.)

[7] Vö. Guilcher, Goulven: *Naissance du guide voyage moderne au XIXe siècle*. http://www.crlv.org/conference/naissance-du-guide-de-voyage-moderne-au-xixe-si%C3%A8cle (2013. okt. 1.). Vö. még: Claudon, François: *Le Voyage romantique*. Paris, 1986. 10.; Jeannin, Pierre: *Guides de voyage et manuels pour marchands*. In: Margolin, Jean-Claude – Céard, Jean (dir.): Voyager à la Renaissance. Paris, 1987. 159–162.; Chadefaud, Michel: *Récits, guides de voyage et distinction spatiale pyrénéenne*. In: La Montagne et l'homme, Aspects littéraires – aspects pyrénéens. Actes du 4e Colloque de littérature régionale, Pau, 29 et 30 novembre 1985. Bordeaux, 1986. 127–136.

[8] Vö. Rohr, Jean – Vígh, Árpád (dir.): *L'image de la Hongrie en France 2: Guides et récits de voyage*. Paris, 1996. 47–147.

[9] Reichard: *Guide des voyageurs en Europe. Tome 4. 3e partie : Italie, Hongrie, Turquie, Espagne et Portugal*. Paris, Langlois, 1818. A művet Birkás Géza könyvének „Bibliográfiai jegyzetek" című fejezetében említi, ám az „Elfelejtett Magyarország" című fejezetben csak nehezen beazonosítható utalást tesz rá: „Épp ilyen mostohán bánnak el Magyarországgal a többi XVIII. századi útikalauzok

fogódzót nyújtsunk az ilyen – a kutatásba véleményünk szerint nem kellő mértékben beemelt – források elemzése, feldolgozása iránt érdeklődő olvasónak, kutatónak.[10]

Miként említettük, egy eredetileg német szerző által, német nyelven készített mű egyik francia kiadásáról van szó. Választásunk nem a véletlen műve, hanem a szükség szülte azt. Ez időben – mivel az önálló francia szerzőségű és francia nyelven írt útikalauzok elkészültére, illetve megjelenésére még jó pár évtizedet várni kellett [11] – az utazni vágyó vagy utazni kényszerülő francia közönség külföldi szerzők munkái alapján ismerkedett az európai kontinens egyes országainak belső sajátosságaival, gyakorlati tudnivalóival; és ugyanerre kényszerül a korabeli francia–magyar kapcsolatok, illetve az utazási kultúra kutatója is. (A helyzetet még disszonánsabbá teszi az, hogy ugyanebben az időszakban tucatszám jelentek meg francia szerzők tollából az elsősorban személyes élményeket tartalmazó útleírások. Mindeközben több francia szerző saját neve alatt adja ki egyes német útikalauzok – köztük a Reichard-féle – „átiratát"). Ahhoz tehát, hogy képet alkothassunk a francia közönség által olvasott útikalauzok ábrázolásmódjáról, a Magyarországról adott információk vagy leírás mennyiségi és minőségi aspektusairól, egyszerűen megkerülhetetlen a fordításban terjedő munkák ismerete és elemzése.

Az általunk ismertetett, eredetileg 1784-ben Lipcsében *Handbuch für Reisende aus allen Ständen, nebst B Wey Postkarten zur grossen Reise durch Europa von Frankreich nach Engelland und einer Karte von der Schweiz und der Gletschern von Faucigny* címmel nyolcadrét formátumban 666 oldal terjedelemmel megjelent Reichard-féle útikalauz – legalábbis a kiadások nagy száma és gyors egymásutánisága alapján – piacvezetőnek számított nem csupán Franciaországban, hanem Európa más országaiban is. Első francia fordítása még 1793-ban jelent meg Weimarban; ezt 1802-ben követte – szintén Weimarban – az újabb, frissített francia nyelvű kiadás. 1803-ban már Párizsban adták ki – a kor szokásának megfelelően – rövidített változatát *(abrégé)*, 1806-tól pedig a számos útleírást is gondozó Hyacinthe Langlois vállalta át a folyamatosan bővített kiadások megjelentetését, és ezt egészen az 1830-as évek elejéig végezte. (Ezután más kiadók vették át tőle.)[12] Angol

szerzői is, bizonyságául annak, hogy hazánkat nem sorozták a megtekintésre érdemes, civilizált országok közé. Számukra Bécsben véget ért a művelt világ, ott volt Nyugat Európa határa, azon túl a barbár Kelet következett és ezt a felfogást hirdetve az osztrákok a maguk részéről szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a Bécsben levő külföldieknek a továbbutazástól elmenjen a kedvük." Ennek a látásmódnak vélhetően az is oka, hogy Birkás az 1793-as francia nyelvű (még Weimarban megjelent) kiadásra hivatkozik, amely nem beszél Magyarországról. Birkás: *Francia utazók Magyarországon*, 75., 215.

[10] A kiadvány a *Gallica* digitális adatbázisban is elérhető: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k432311q.r=Reichard%2C+Heinrich+August+Ottokar.langEN (2013. szept.. 30.)

[11] Az önálló francia útikalauzok történetéhez lásd például Maignen, Étienne: *Rennes dans les guides de voyage du XIXe siècle*. Bulletin et mémoires de la Société archéologique et historique d'Ille-et-Vilaine, vol. 112. (2008) 129–162.; Horel, Catherine: *L'image de la Hongrie à travers les guides Joanne (1873–1903)*. In: Rohr, Jean – Vígh Árpád (dir.): L'image de la Hongrie en France 2: Guides et récits de voyage. Paris, 1996. 47–61.

[12] Vö. http://catalogue.bnf.fr/servlet/RechercheEquation;jsessionid=A29AE71FC4E259ED05E5C726566AB002?rq.schisme=B&rq.clef.0=pertinence&rq.autre=oui&rq.termes.0=reichard+heinrich+august+ottokar&Equation=MOT&TexteTypeDoc=DESNFPIBTMCJOV&rq.sens.0=croissant&categorieRecherche=RechercheMotsNotices&rq.relation.0=&rq.valeurs.1=LM&rq.operateur.0=&rq.valeurs.0=ABCDEGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ1&rq.filtre.1=FiltreConditionCommunication&rq.filtre.0=FiltreSousCatalogue&rq.page=1&TexteCollection=HGARSTUVWXYZ1DIECBMJNQLOKP&rq.critere.0=NoticeB&rq.recherche=Combinee&categorieRecherche=RechercheMotsNotices&rq.page=1&rq.recherche=Combinee&rq.schisme=B&rq.professionnelle=0&rq.operateur.0=&rq.crite

nyelvű változata 1816 és 1841 között szintén több kiadást ért meg, míg olasz nyelvű rövidített fordítása 1819-ben Milánóban jelent meg. (A német nyelvű kiadások megjelenése szinte folyamatos volt egészen 1861-ig.)

Ez a páratlan népszerűség igazolni látszik azt, hogy az 1751-ben Gothában született, ifjúkorában verseket és színműveket író, később színházigazgatóvá avanzsáló és több folyóirat alapításánál bábáskodó Heinrich August Ottokar Reichard helyesen döntött, amikor a Németországban, Itáliában, Franciaországban és Svájcban tett utazásait követően[13] – a kor divatjával némileg szembehelyezkedve – nem személyes hangvételű útleírás, hanem instruktív jellegű, jól megkomponált és világos struktúrájú, egyértelműen modern szemléletű, Európa valamennyi országára kiterjedő német nyelvű útikalauz megírására adta fejét. Ez a siker vélhetően nagy szerepet játszott abban, hogy a szász-gotha-altenburgi herceg hadügyi tanácsosává nevezte ki.[14]

A kor jellegzetessége, hogy a francia nyelvű kiadás tekinthető a külföldieknek (tehát a nem német ajkúaknak) szánt változatnak. Erről tanúskodik a két weimari kiadás ajánlása is. Míg az elsőben II. (Nagy) Katalin cárnőhöz (1762–1796) címezte a munkát Reichard, 1802-ben unokája, I. Sándor cár (1801–1825) részesül ebben a tisztességben (nyilvánvalóan a munkát segítő pénzadomány fejében).[15]

Az egymást követő kiadások alapjául szolgáló bővítések, frissítések gyakran nem csupán a közönség érdeklődésének, hanem sokszor a nemzetközi politikai eseményeknek is köszönhetők. Így Reichard az 1802-es francia nyelvű kiadás előszavában jelzi, hogy a siker mellett (az első kiadás gyorsan elfogyott) a műfaj lényegében, illetve az európai politikában rejlő okok is siettették a munkát. Egyrészt rámutat, hogy az utazással kapcsolatos kiadványok a leggyorsabban elavuló könyvek közé tartoznak;[16] másrészt leszögezi, hogy a Bonaparte-nak köszönhető (!) új európai béke idején sietett a vélhetően ismét nagyobb számban útra kelők számára új kiadással szolgálni.[17]

A Reichard-féle útikalauz több kiadásának áttekintése arra enged következtetni, hogy a munka szerkezete tudatos, átgondolt választás, illetve folyamatos fejlesztés, átalakítás eredménye. Ebből következően – miközben a lényegi részek (az országok bemutatása)

re.0=NoticeB&rq.relation.0=&rq.termes.0=reichard+heinrich+august+ottokar&rq.filtre.0=FiltreSousCatalogue&rq.valeurs.0=ABCDEGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ1&rq.filtre.1=FiltreConditionCommunication&rq.valeurs.1=LM&rq.clef.0=pertinence&rq.sens.0=croissant&host=catalogue (2013. szept. 29.)

[13] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1802. X.

[14] Vö. Michaud, Louis-Gabriel (dir.): *Biographie universelle ancienne et moderne : histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes.* Tome 35. Paris. 1843. 354. http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k51675s/f359.image.r=.langFR (2013. szept. 29.)

[15] „Felséges Uram! E munka első kiadásának tisztelgő szavait az Ön dicsőséges emlékezetű fenséges nagyanyja volt kegyes fogadni. Most Felségednek bátorkodom a második kiadás tisztelgését átnyújtani; Önnek, Felség, kinek erényei és eddigi cselekedetei egész Európának megmutatták, hogy Ön Nagy Katalin méltó utóda." Reichard: *Guide des voyageurs,* 1802. (Oldalszám nélkül.)

[16] „Peu de livres vieillisent aussi vite que ceux qui traitent des voyages." Reichard: *Guide des voyageurs,* 1802. IX.

[17] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1802. I. A Reichard által említett béke minden bizonnyal az 1802. március 25-én egyfelől Anglia, másfelől Franciaország és szövetségesei (a spanyolok és a hollandok) képviselői által Amiens-ben kötött béke. Az európai kontinensen ekkor már jó ideje szüneteltek a hadműveletek, miután 1801-ben Ausztria és Oroszország is különbékét kötött Franciaországgal. A valójában egyik felet sem kielégítő amiens-i béke igen rövid életű volt, és 1803-ban ismét kitört a háború.

szerkezeti és tartalmi jellege nem változik döntő mértékben – az „általános rész" egyrészt rövidebbé válik, másrészt „kikopnak" belőle az elméleti jellegű fejtegetések, illetve a néha túlburjánzó általános információk. Így az 1802-es kiadás bevezető részei között még ott találjuk – a 18. század hagyományához illeszkedve – Berchtold grófnak az utazóval, illetve az utazással kapcsolatos elvárásait megfogalmazó eszmefuttatásait *(Observations générales et pratiques sur les voyages par M. Le Comte de Berchtold)*, valamint Reichard ugyanezen témával kapcsolatos észrevételeit *(Remarques détachées du rédacteur du guide sur le même sujet)*, majd pedig – tizenhét pontban – a legfontosabb általános tudnivalókat.[18] 1818-ra mindez gyökeresen átalakul. Eltűnnek az elméleti jellegű, „filozofáló" fejtegetések, erőteljesen lerövidül az általános tudnivalókat tartalmazó rész (az információk döntő része az egyes országoknak szentelt fejezetekbe kerül át), s a szintén erősen lerövidített bevezetőt követően a szerző három részre osztja Európa országait (Észak-Európa, Közép-Európa, Dél-Európa), majd ezt követi az egyes országok ezen csoportosítás szerinti leírása. (Érdemes ugyanakkor figyelni arra, hogy Európa felosztása nem feltétlenül a ma érvényes földrajzi fogalmak szerint történt: Magyarország például – Itália, Törökország, Spanyolország és Portugália társaságában – a harmadik, tehát a Dél-Európát tárgyaló részbe került.)

Mindezek számbavételét azért tartottuk fontosnak, mert így derülhet fény arra, hogy Magyarország ábrázolására milyen keretek között került sor; csak ezután következhet a hazánkra vonatkozó passzusok részletesebb bemutatása, elemzése. Ennek során igyekszünk megragadni mindazt, amit a szerző fontosnak tartott felsorolni, leírni vagy megemlíteni Magyarország esetében, mind általános (az országra vonatkozó bevezető információk), mind egyedi (egyes tájak, városok, jellegzetességek bemutatása) tekintetben. Ebben segítségünkre lehet az, hogy a szerző minden ország bemutatásánál ugyanazt az eljárást követi; így lehetőség nyílik az összehasonlításra, illetve az eltérő jegyek, sajátosságok hangsúlyozására is.

Ez utóbbiak közül az első mindjárt a Magyarországot is tárgyaló rész címének olvasásakor szembetűnik, s még hangsúlyosabbá válik a vonatkozó passzusok átnézése közben. Az *Itinéraire du Royaume de Hongrie, et de Turquie* azt jelzi, hogy bár a szerző tisztában van a Magyar Királyság *(Royaume de Hongrie)* közjogi státuszával, és azt – másoktól eltérően – nem Németország részeként tárgyalja,[19] Magyarország nem kap önálló fejezetet, s a rendelkezésre álló szűk – huszonkét oldalnyi – terjedelmen is osztoznia kell Törökországgal; mindezt ráadásul úgy, hogy a két országra vonatkozó információk egybefonódása miatt a tájékozatlan olvasó számára (és az útikalauz olvasója *szükségszerűen* tájékozatlan) néhány esetben nem – vagy csak többszöri olvasatra – derül ki, hogy az adott állítások valójában melyikükre vonatkoznak.[20]

Mindezen túllépve, ha elemzésünket a tárgyalt mű felosztását követve strukturáljuk, a következő pontok szerint kell haladnunk: a) általános bemutatás; b) mértékegységek és pénznemek; c) a fővárosok bemutatása; d) javasolt útvonalak (és a hozzájuk tartozó nevezetesebb helyek); e) felhasznált, illetve ajánlott irodalom.

Az általános bemutatás első eleme – az egész fejezetre jellemző módon – a postakocsin történő utazással kapcsolatos költségeket, fizetnivalókat tárgyalja, a mai olvasó számára ta-

[18] Reichard: *Guide des voyageurs*, 1802. LIX-CLXXXIV.

[19] Még a 19. század második felében is többször előfordul, hogy Magyarország egy németországi utazás részeként kerül tárgyalásra. Vö. például Durand, Hyppolite: *Le Danube allemand et l'Allemagne du Sud. Voyage dans la Forêt-Noire, la Bavière, l'Autriche, la Bohême, la Hongrie, l'Istrie, la Vénétie et le Tyrol.* Tours, 1863.

[20] Reichard: *Guide des voyageurs*, 1818. 1–25.

lán szokatlan, de a korabeli utazónak fontos részletekre is kitérve. Így – külön táblázatba szedve – tárgyalja azt, hogy milyen címen és mennyit kell fizetni az utazásért, és még a kocsikenőcs árát, a kerekek zsírozásának díját, illetve a kocsisnak fizetendő borravaló összegét is közli. A következőkben kerül sor a túléléshez szükséges információk átadására. Itt a szerző rögtön azt hangsúlyozza, hogy Magyarországon az utazó számára az a legfontosabb, hogy figyeljen az időjárásra, ugyanis az éjszakák még a meleg évszakokban is hidegek. Az ellátást illetően megjegyzi, hogy az ennivaló bőséges és jó minőségű, de főleg az itt tartózkodás kezdetén csak mértékkel szabad fogyasztani, mert megárthat az ilyenhez nem szokott gyomornak. Ugyanakkor Galíciában és Bukovinában a síkvidéki területeken található fogadókban gyakran nincs enni- és innivaló, ezért az utasnak ezeket magával kell vinnie.[21] (Az utolsó kitétel nem is tartalma miatt meglepő, hiszen ekkoriban Európa-szerte számos fogadó vagy csárda csupán hajlékot vagy menedéket biztosított az éjszaka vagy az időjárás viszontagságaival szemben, hanem azért, mert a két érintett terület nem tartozott Magyarországhoz, és az útikalauz a továbbiakban nem is foglalkozik velük.)

A Magyarországon használatos mértékegységek és fizetőeszközök tekintetében Reichard útikalauza elsősorban a Bécsben, illetve az Osztrák Császárság területén általánosan használtakra hivatkozik; ugyanakkor némi eltérés is megfigyelhető. Míg a hossz- és súlymértékek esetében valóban csak annyi szerepel, hogy ezek megtalálhatók az Ausztriával (Németországgal) foglalkozó részben (ami a Németországnak szentelt kötet birtoklását, illetve ismeretét feltételezi az olvasó részéről),[22] a pénznemek tárgyalásakor a Magyar Királyság alkotmányos különállásának jeleit is megfigyelhetjük. Itt ugyanis – amellett, hogy az Osztrák Császárságban használatos pénzfajták vannak forgalomban Magyarországon is – említés esik az útikalauz által *florin hongrois (Uherszky Zlaty)* néven definiált magyar forintról; de még ennél is nagyobb teret kap a körmöci arany *(Ducats de Kremnitz)*, melynek leírása külön bekezdésben olvasható.[23] (A magyarországiaknál jóval egzotikusabbnak számító török hossz- és súlymértékek, illetve pénznemek tárgyalása értelemszerűen jóval részletesebb, és nagyobb terjedelmet is foglal el.[24])

A legfeltűnőbb aránytalanság mégis a következő alfejezetben, vagyis a két főváros bemutatásánál *(tableau des capitales)* figyelhető meg. Természetesen ezen sem lehet csodálkozni, hiszen itt Pozsonynak a korabeli Kelet-Európa „három fővárosának" *(trois capitales)* egyikével, Konstantinápollyal kell „versenyeznie", s ez a verseny egyértelműen a nyugati utazók valóságos hadát csábító, egzotikus jellegével csaknem két évszázada a Nyugat figyelem- és érdekkörébe tartozó török főváros javára dől el.[25]

A Magyar Királyság fővárosának leírása kilenc pont mentén strukturálódik. Elsőként – a 18. század geográfiai szótárainak hagyományát követve – a város földrajzi koordinátáit és népességét adja meg. Eszerint Pozsony Párizstól keletre 14 fok 46 percre, illetve az északi

[21] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 2.

[22] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 3.

[23] „A körmöci dukát egyik oldalán a császár képmása található; a másik oldal a koronát viselő Szűz Mária glóriától övezett képét mutatja, aki egyik kezében jogart tart, a másik kezében pedig a gyermek Jézust. Ez utóbbi kezében országalma van. Mária lábai alatt félhold, azalatt pedig Magyarország címere található. A felirat a *Patrona regni Hungariae* szavakat és a kibocsátás évét tartalmazza. A dukátok súlya a kölni márka hatvanheted része, finomságuk 23 karát és 7 gran." Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 4.

[24] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 4–5.

[25] Erről már a terjedelem is egyértelmű jelzést ad: míg Pozsony „bemutatása" alig több mint egy oldalt tesz ki, Konstantinápoly leírásának csaknem hét és fél oldalt szentel a szerző. Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818, 5–6., 7–14.

szélesség 48° 8' 50"-án található, és 26 000 ember lakja.[26] Ezután következik az érdekes vagy fontos épületek és egyéb látnivalók felsorolása, amely a Pozsonyról szóló rész javát teszi ki: „A legjelentősebbek [épületek és látnivalók] közé tartozik a plébániatemplom, ahol a királyok koronázása is történik. A főoltáron található Szent Márton lovasszobra, Donner műve, az Eszterházy-kápolnában pedig egy másik szép szobor ugyanettől a művésztől. [Ide tartozik még] a kormányzói palota, a királyi kancellária, a főparancsnok palotája, a nagyszínház, amelynek táncterme és szép kávéháza is van; a közraktárak, a kaszárnya, a királydomb vagy *Koenigsberg*, ahová az új király megkoronázása után felrúgtat, a királyi vár. Ez utóbbi külön figyelmet érdemel, elsősorban szép lépcsősorai miatt, ahonnan szemet gyönyörködtető kilátás nyílik. A Batthyány-palota, illetve a külvárosi részen e főúr parkja, a Wachtler-ház és a Szent Erzsébet-templom kupolája. A Duna itt 125 öl széles. Pozsony városa két részre oszlik: egyrészt a szorosabb értelemben vett városra, másrészt a Schlossgrund nevű mezővárosra, amely Pálfy gróf birtoka."[27] A harmadik pontban olvashatunk az irodalmi és más közcélú intézményekről, társaságokról;[28] a negyedikben a gyűjtemények és kiállítások nevét találjuk.[29] Az ötödik pont tartalmazza a sétaterek, illetve a parkok nevét,[30] a hatodik a szórakozási és kulturális kínálatot.[31] Külön pont foglalkozik a város környékével, vagyis a kirándulási lehetőségekkel. Ezek közül kettőt emel ki a szerző: egyrészt a szerinte minden részében csodálatra méltó cseklészi kastélyt, másrészt az egymástól mindösszesze néhány mérföldre fekvő fertődi Eszterházy-kastélyt és Sopron városát: „Ez a kastély három mérföldre fekszik Soprontól, a Fertő-tó partján. Ez egy nagy és szépen megépített palota, szép parkkal és elegáns színházzal; viszont mivel jelenleg a herceg maga Kismartonban időzik a legtöbbet, a bútorok nagy részét is odaszállították. A tóparton a soproni borok tárolására szolgáló pincék vannak. Sopron igen régi város, ám a külvárosi részeken találunk igen csinos házakat is. Tizenkétezer lakosa van, és a nagy hírnévnek örvendő borai, a marhák, illetve a méz területén folytat jelentős kereskedelmet."[32] Az utolsó két pont szinte csak referenciákat, illetve adatokat tartalmaz: a nyolcadik említi azt az – 1784-ből (vagyis a Reichard-féle útikalauz első kiadásának évéből) származó – útikalauzt, melyet a városba látogatók, illetve azt felfedezni kívánók figyelmébe ajánl.[33] Praktikus, ám az országképet tanulmányozók számára érdektelen információkat tartalmaz a kilencedik pont: Pozsony tá-

[26] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 5. A hosszúsági fokok számításánál ekkor – nemzetközi egyezmény hiányában – relatív viszonyítási pontot használtak. Ez Reichardnál Párizs délköre. Vö. Reichard: *Guide des voyageurs,* 1817. VII.

[27] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 5–6.

[28] Ezek: a katolikus akadémia, az evangélikus líceum, a reáliskolák, valamint Schewiger, illetve Weissenthal olvasóhelyisége (díjfizetés ellenében újságok és könyvek olvasását lehetővé tévő intézmény). Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 6.

[29] Erdődy gróf, illetve Somsitz könyvtára és természetrajzi gyűjteménye, valamint a Vörös Rák patika tulajdonosának kagylógyűjteménye. Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 6.

[30] Ezek közül a legjelentősebbeknek a repülőhíd melletti szigeti sétányt, a malom-sétányt, a Batthyány-palotával szemben lévő sétateret (melyet az előkelőségek találkahelyének is nevez), illetve az Erdődyek és a Grassalkovichok parkját tekinti. Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 6.

[31] Német színház, opera, zeneakadémiák, állatviadalok, nyilvános bálok, kaszinó, nyilvános kávéházak. Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 6.

[32] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 6. (Az Eszterházy-kastély esetében még meg is adja a tájékoztatás alapjául szolgáló munkát: *Beschreibung des Lutschlosser Esterhazy in Ungarn, Presburg. 1784.*)

[33] *Korabinszky's Beschreibung der konigl. ungarischen Haupt-Frey-und Kronungstadt Presburg. Presburg, 1784, 4 vol.* Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 6.

volságát Bécstől és Brünntől, illetve néhány magyar várostól (Sopron, Buda, Komárom, Győr, Nagyszombat, Eperjes).[34] Magyarország politikai és közigazgatási fővárosának sommásnak tekinthető bemutatását követi Konstantinápolyé, jóval terjedelmesebben, a leírás is bővelkedik részletekben, érdekességekben, s a főváros apropóján az egész birodalom kormányzati rendszere is tárgyalásra kerül.[35] (Magyarország esetében ez még az említés szintjén sem kerül elő.) Ezt az aránytalanságot – a már említett tényezők mellett – magyarázza, hogy a török főváros idegenek lakta részében, Pérában konzuli védelem alatt álló, a birodalom gazdasági, diplomáciai és katonai életében fontos szerepet játszó francia (és más nyugati országokból származó) kolónia élt, és ennek tagjai, illetve az idelátogatók jóval több felvilágosítással szolgálhattak.[36]

Tipográfiai eszközökkel is különválasztott, hangsúlyozottan önálló egységet képez a javasolt útvonalak *(itinéraires)* bemutatása. Reichard hat útvonalat ajánl a Magyarországon utazni kívánók figyelmébe, és ezeket külön-külön tárgyalja is.[37]

Az első út Budától Bécsig vezet, Vörösvár, Dorog, Újfalu, Neszmély, Komárom, Ács, Gönyű, Győr, Öttevény, Magyaróvár, Rajka, Köpcsény, Németóvár, Regelbrunn, Fischamend és Schwechat helységeken keresztül, mindvégig a Duna jobb partján haladva (döntő részben a folyam völgyében), s ezzel illeszkedik az egy évezredes kelet–nyugati útvonal egyik fontos szakaszához.[38] Külön említésre kerülnek Buda és Pest, Neszmély, Komárom, Győr, Köpcsény, Németóvár, illetve Schwechat jellegzetességei.[39] Ugyanakkor egyfajta (paradox módon reális) aránytalanság is megfigyelhető a leírásokban: míg minden más esetben egy-két mondatban valóban csak említést tesz a szerző az adott helységről, az együtt tárgyalt Buda és Pest esetében nagyobb terjedelmű, Pozsonyénál jóval „életszagúbb" bemutatást láthatunk: „Buda vagy Ofen lakossága [...] húszezer főre rúg. Fogadó: Az Elefánthoz. A királyi vár egy fenséges épület; itt meg kell tekinteni a könyvtárat, a csillagvizsgálót, a természetrajzi gyűjteményt és a fegyvertárat. Ebben a városban van két színházterem és egy kaszinó; a termálfürdők igen híresek, és azok, amelyeket még a törökök építettek, megtekintésre érdemesek. A híddal szemben fekvő kávéház talán a legszebb egész Európában; itt nagyon jót és jó körülmények között lehet enni. Mivel Buda maga Sicambria, számos ókori római dolgot találunk itt; többek között egy igen jó állapotban megőrzött *sudarium*ot. – Pest városa (...27 000 lakos) a Duna túlpartján fekszik, éppen szemben; Budáról hajóhídon lehet ide átjutni. Pesten van az egyetem, melyet Nagyszombatból telepítettek át. A legfigyelemreméltóbb épület az invalidusok háza. A város jól van megépítve, és az utcai lámpák segítségével jól ki is van világítva. Pesten tartják az egész ország legnagyobb vásárát, ahol itteni termékekkel – de leginkább lovakkal – kereskednek. [...] Rákos (*Roskosh*)

[34] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 6.

[35] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 7–14.

[36] Ezzel kapcsolatban lásd: Tóth, Ferenc: *Introduction.* In: Tóth, Ferenc (éd.): Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Paris, 2004. 13–45.

[37] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 14–21.

[38] A Duna-völgyet követő kelet–nyugati út történetéhez, illetve a francia–magyar kapcsolatokban játszott szerepéhez lásd például: Samic, Midhat: *Les voyageurs français en Bosnie. A la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe et le pays tel qu'ils l'ont vu.* Paris, 1960. 223.; Csernus Sándor: *La Hongrie, les Français et les premières croisades.* In: Csernus Sándor – Korompay Klára (dir.): Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration. Paris-Szeged, 1999. 413.

[39] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 14–15.

híres mezeje Pesttől néhány mérföldre fekszik; itt gyűlt össze a magyar nemzet, hogy királyt válasszon magának. Esetenként nyolcvanezer nemesi sátrat is megszámoltak itt."[40]

Az előzőnél a valós távolságot és a leírás hosszát tekintve is jóval rövidebb a mindössze öt postaállomást érintő Pozsony–Németóvár–Bécs útvonal, melyhez nem is tartozik külön városbemutató, mivel a három megemlített helységről korábbi alpontokban (Németóvár), fejezetekben (Pozsony) vagy éppen kötetekben (Bécs) több-kevesebb részletességgel már szó esett.[41]

A harmadik útvonal – szinte a fizikai valóságot leképezve – már jóval nagyobb teret kap. Kiindulópontja Pozsony, majd Cseklész, Pozsonysárfő, Nagyszombat, Galgóc, Rippény, Nagytapolcsány, Nyitrazsámbokrét, Felsőesztény, Bajmóc, Nyitra-Rudnó (Divék), Turóc-Zsámbokrét, Nolcsó, Rózsahegy, Bertalanfalva, Okolicsna, Vichodna, Lucsivna, Horka, Lőcse, Szepesmindszent, Berthód, Eperjes, Lemes, Kassa, Szinna, Vilmány és Tállya érintésével, sajátos félkört leírva, gyakorlatilag az egész Felvidéket (Alsó- és Felső-Magyarországot) átszelve Tokajra juttatja el az utazót, illetve az olvasót. A hosszú ideig tartó (az utazás időtartamáról a könyv nem nyújt felvilágosítást), nyolc vármegye (Pozsony, Nyitra, Turóc, Liptó, Szepes, Sáros, Abaúj, és Zemplén) területén áthaladó út során érintett helységek közül csak Nagyszombatot, Bajmócot, Rózsahegyet, Lőcsét, Eperjest, Kassát és Tokajt tartja külön is említésre méltónak.[42]

A Duna jobb partján haladó „klasszikus" út részét képezi a Reichard-féle útikalauz által ajánlott negyedik útvonal is. Ez Budától Tétényen, Ercsin, Adonyon, Pentelén, Földváron, Pakson, Tolnán, Szekszárdon, Bátaszéken, Szekcsőn, Mohácson, Baranyaváron, Laskafalun, Eszéken, Verán, Vukováron, Opatovaczon, Ilokon, Szuszéken, Péterváradon, Karlócán, Pakán és Banovcin keresztül Zimonyig, azaz a török határig visz. A katonai határőrvidéket is érintő út esetében Szekszárdot, Mohácsot, Laskafalut, Eszéket, Ilokot, Péterváradot és Zimonyt tekintette a szerző (illetve az általa használt forrás) kiemelendő településnek.[43]

Nagy múltra tekint vissza az ötödik útvonal is. A Budát Nagyszebennel összekötő út során Soroksárt, Ócsát, Inárcsot, Örkényt, Földeákot, Kecskemétet, Pákát, Félegyházát, Petényt, Kisteleket, Szatymazt, Szegedet, Törökkanizsát, Mokrint, Csatádot, Kisbecskereket, Temesvárt, Nagy-Kövérest, Szinyerszeget, Lugost, Bozsúrt, Facsádot, Kossót, Keresdet, Dobrát, Lesnyeket, Dévát, Szászsebest, Szerdahelyet és Magot kénytelen érinteni az utazó. A nyilvánvalóan szintén sokáig tartó, Pest-Pilis-Solt vármegyét, a Kiskunságot, Bács-Bodrog, Torontál, Temes, Krassó, Hunyad és Szeben vármegyét (vagyis a Duna-Tisza közét, a Bánátot és az akkor különálló közigazgatási egységnek számító Erdély délnyugati részét) átszelő utazás során az útikalauz szerint csak Temesvár, a Bánát fővárosa, illetve az „Erdély fővárosaként" aposztrofált Nagyszeben érdemes kiemelésre.[44]

A hatodik útvonal a „Budától Konstantinápolyig" elnevezést viseli, noha valójában a Zimonytól az oszmán-török fővárosig tartó útról esik szó, amelynek Zimonyt követő első állomása már a határ túloldalán található – ekkor török fennhatóság alatt álló – Belgrád. Maga az útvonal szintén a középkor kezdetétől a Nyugat-Európát a Balkán déli és keleti részével, illetve Kis-Ázsiával összekötő, a korábbi századok során számos zarándok és keresz-

[40] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 15. (Buda és Pest leírásánál a következő forrásokra hivatkozik: *Die Stadt Pest und ihre Gegend in Briefen an einen Freund Pest,1804, 8. avec fig.*; *Plan des villes de Bude et de Pest, par M. le capitaine Lipszky, 1803, 4 feuilles.*)

[41] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 16.

[42] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 16–17.

[43] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 18.

[44] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 19.

tes által is használt út egyik szakaszát fedi le. Tekintettel arra, hogy ez az útvonal a Magyar Királyságot csak kiindulópontját illetően érinti, az ebben a részben felsorolt helységek vagy nevezetességek elemzésünk szempontjából gyakorlatilag érdektelenek. Pusztán az összehasonlítás kedvéért jegyezzük meg, hogy a leírás rövid terjedelme (másfél oldal) nem áll arányban sem a Belgrádot Konstantinápolytól elválasztó távolsággal, sem az érintett helységek számával és jellegével.[45]

Mindenekelőtt hasznos információkkal szolgálni kívánó útikalauzról lévén szó, az ajánlott útvonalak bemutatása után nem egyféle összegzést vagy személyes hangvételű megjegyzéseket olvashatunk, hanem arról kapunk tájékoztatást, hogy az útikalauz összeállítója (a szerző magát több ízben is a *rédacteur* kifejezéssel aposztrofálja az *auteur* helyett) mely – általa frissnek tekintett – térképeket, kézikönyveket, illetve útleírásokat tartotta irányadónak, és ajánlotta az utazó, illetőleg az olvasó figyelmébe *(Cartes itinéraires, Manuels, Relations de voyage de fraîche date).*[46] Értelemszerűen ez több mint ajánlott irodalom: a felsorolt művek egyúttal a Magyarországról (illetve Törökországról) közölt információk forrásai is, így bibliográfiaként használva fontos támpontot nyújtanak ahhoz, hogy miként mutat be egy útikönyv olyan országokat vagy tájegységeket, amelyeket szerzője, illetve összeállítója nem járt be személyesen (vagy ahol több évtizeddel korábban járt).

A felsorolásban szereplő tizenegy (bár szerintünk inkább csak tíz), Magyarországra vonatkozó munka közül négy térkép vagy térképgyűjtemény, egy kézikönyv, további öt pedig útleírás, illetve útleírás alapján készült (tehát az utazási irodalom körébe tartozó) munka.[47] Ami a frissességet, illetve a tartalmazott információk naprakészségét illeti (ez az útikönyvek megítélésének egyik fő motívuma), a térképek döntően a 19. század elejéről származnak, ami nem megdöbbentő; különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük a Magyarország felmérését és az országról, illetve egyes részeiről készített térképek készítését elősegítő, éppen ekkoriban felgyorsuló folyamatokat.[48] Az említett kézikönyv viszonylag frissnek tekinthető,

[45] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 20–21.

[46] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 21–22.

[47] Nem tekinthető magyar témájúnak a Reichard által kiemelten érdekesnek és hasznosnak tekintett – a felsorolásba vélhetően szerkesztői figyelmetlenség miatt bekerült – Murrhard-féle Konstantinápoly-leírás. Vö. *Gemalde von Constantinopel, von Murrhard. Leipzig, 1804, trois volumes (tableau fait sur les lieux, et rempli de détails également instructifs et intéressans).* Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 22. Ezzel együtt Konstantinápollyal, illetve az Oszmán-török Birodalommal kapcsolatban hét mű bibliográfiai adatait közli Reichard, ám hozzáteszi, hogy az „egyiptomi háború" (*guerre d'Égypte,* Bonaparte Napóleon 1798–1799-es egyiptomi hadjárata) óta számos – angol katonatisztek, illetve utazók által készített – útleírás jelent meg, illetve áll megjelenés előtt. Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818, 22.

[48] A térképek, illetve térképgyűjtemények Reichard fesorolásában: *Darstellung des Konigreichs Ungarn nach den Poststationem für Reisende. Gestochen von Junker. Presbug.*; *Carte des postes et du commerce des pays héréditaires de Hongrie. A Vienne, 1802.*; *Carte générale de la Hongrie, par le capitaine de Lipszky. Cette carte est composée de 9 feuilles.*; *Magyar Atlas. i. e. Atlas Hungaricus, autore Demet. a. Gorog. Viennae, 1802.* Vö. Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 21. Az elsősorban a vízszabályozás szükségessége által indukált felmérési-térképezési folyamatok bemutatását lásd: Fodor Ferenc: *Magyar vízimérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei.* Budapest, 1957. 142–144.; Csendes László: *Térképhistória: történelem a térképek tükrében.* Budapest, 1980. 37.

Reichard által megadott francia fordítása 1809-ben jelent meg.[49] (Érdekességként megjegyezhető, hogy nem a német eredetire hivatkozik, sőt azt meg sem említi.)

A naprakészséget illetően a legtöbb kétség az útleírásokat illetően merülhet fel. Valamennyi a 18. század utolsó évtizedében jelent meg, tehát még a legfrissebbet is csaknem két évtized választja el az útikalauz megjelenési idejétől. Ezen nincs mit csodálkozni: a 19. század első másfél évtizede, amelyre egyértelműen rányomta bélyegét a napóleoni háborúk sorozata, nem igazán kedvezett a Közép-Európába tett utazásoknak, s így útleírások sem igen készültek. Korábbi kutatásaink eredményei egyértelműen arra utalnak, hogy a Franciaországban a Bourbon-restauráció (majd a Júliusi Monarchia) korának, nemzetközi léptékben a Szent Szövetség Európájának hosszú ideig tartó békéje segítette elő leginkább a közép-európai utazások újraindulását.[50]

A felsorolt művek közül többet (szám szerint négyet) francia címmel említ az útikalauz, ám a bibliográfiai adatok tanúsága szerint ezek eredetileg nem francia nyelven íródtak, illetve nem Franciaországban jelentek meg.[51] Az útleírások közül mindenképpen kiemelendő az angol Robert Townson mérföldkőnek tekinthető művének 1800-ban Lipcsében megjelent francia fordítása, ami a szöveg fontosságának és népszerűségének újabb bizonyítékaként értékelhető. (Ezt megelőzően, illetve ezzel párhuzamosan Párizsban több francia nyelvű kiadást is megért.) Townson leírásának egyik legfontosabb pozitívuma, hogy a szerző Bécsben nem ijedt meg a Magyarországot igen rossz színben, az utazókat kifosztó vagy meggyilkoló haramiák, illetve kiéhezett farkasfalkák hazájának beállító „fekete legendától", hanem vállalkozott arra, hogy saját maga tapasztaljon és írjon le mindent.[52] A francia forradalmat követő években – részben kényszerből – erősen „nemzetköziesedő" Európa olvasóközönsége pedig mohón falta az információkat.

Amennyiben a felsorolt műveket nyelvek szerint csoportosítjuk, a címek alapján öt német, négy francia, egy pedig magyar, illetve latin nyelven íródott (noha ez utóbbit az útikalauz a német könyvek – *livres allemands* – közé sorolja).

A Reichard-féle útikalauz Magyarországra vonatkozó részének elemzése több olyan törvényszerűségre, illetve sajátosságra is rámutat, amelyek döntően befolyásolhatták az országról kialakítható képet.

Elsőként a már említett rövid terjedelemhez kell visszatérnünk. Ez önmagában is arra utal, hogy hazánk nem volt, nem szerepelhetett a korabeli utak leggyakoribb célpontjai között. Az idelátogatók – és elsősorban az országról készült friss útleírások – csekély száma

---

[49] *Tableau géographique et politique des royaumes de Hongrie, d'Esclavonie, de Croatie et de la Transylvanie, trad. de l'allemand de Demian. Paris, 1809. 2 vol. in-8.* Vö. Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 22.

[50] Vö. Szász Géza: *Le récit de voyage en France et les voyages en Hongrie (XVIIIe-XIXe siècles).* Szeged, 2005. 44–53. A Reichard által említett útleírások, illetve e műfajjal rokonítható szövegek: *Hacquet neueste physicalisch-politiche Reisen in den Jahren 1791, 92 und 93, durch die Karpathen, 3 Th. Nurnberg, 1794, 9.*; *Reise ven Presburg durch Mahren, Ungarn, Siebenbürgen und zurück nach Presburg. Franckfurt und Leipzig, 1793, 8.*; *Freymüthige Bemerkungen eines Ungarn, auf einer Reise durch einige Ungarische Provinzen, 1799, 8.*; *Reisen den Grafen von Hoffmannsegg, in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Grenze. Gorlitz, 1800, 8.*; *Voyage en Hongrie, par Robert Townson, traduit de l'anglais par Cantwell, enrichi de la carte générale de la Hongrie et de 18 planches, tom. 1, 2, 3. A Leipzick, 1800, 8.* Reichard: *Guide des voyageurs,* 1818. 21–22.

[51] Vö. 47., 48. és 49. sz. jegyzettel.

[52] Townson útjáról és útleírásáról Kökény Andrea tanulmányában olvashatnak bővebbet.

egyelőre még azt az üzenetet hordozhatta, hogy ezen a területen leginkább átutazni szokás, Bécsből Szentpétervár, illetve Konstantinápoly felé tartva. S valóban: még a 19. század első felének hazánkról szóló jelentősebb útleírásainak szerzői is csak átutazóban tartózkodtak itt, útjuk végcélja egy esetben sem a Magyar Királyság területén található.[53]

Némileg a terjedelemmel függ össze, ám azon túlmutató okoknak köszönhető ugyanakkor egy kiemelten fontos elem, az ország fizikai képének, tájainak egyrészt fragmentált, másrészt esetleges jellegű bemutatása. A ténylegesen Magyarországon belüli utazást kínáló öt útvonal (Buda–Bécs, Pozsony–Bécs, Pozsony–Tokaj, Buda–Zimony, Pest–Nagyszeben) részletes végigkövetése két gyorsan levonható tanulsággal szolgál. Az első mindenképpen az, hogy a leírt útvonalak minden esetben teljes mértékben megegyeznek a 18. század közepén meginduló – és folyamatosan bővülő – császári posta *(poste impériale)* egyes fővonalaival; a másik pedig az, hogy amennyiben az utazók kizárólag ezeket (egyiküket vagy akár az összeset) veszik igénybe, gyakorlatilag nem ismerhetik meg a korabeli Magyarországot, hiszen az ország több jellegzetes és fontos tájegysége teljes mértékben kimarad látókörükből, azokról még áttételesen sem igazán kapnak információt. A Duna völgyére, a Felvidék középső részére, a Duna–Tisza közére, Bácskára, a Bánátra és Délnyugat-Erdélyre korlátozódó útvonalakat bejáró semmit sem lát a Dunántúlból (és a horvát-szlavón részekből), a Tiszántúlból, Erdély északi, keleti és középső részéből csakúgy, mint az Észak-Alföldből vagy éppen a Felvidék déli megyéiből (Bars, Zólyom, Hont, Nógrád, Gömör és Kishont, Torna, Borsod, illetve Heves vármegye). Ezen tájegységekről egyébként említés sem esik az útikalauzban, amely így – minden pozitívuma mellett – „vét" a műfajra vonatkozó szabályok ellen, hiszen ezek szerint – az egy adott, az utazó által ténylegesen bejárt útvonalat és az azon történt utazás eseményeit, a szerzett benyomásokat bemutató útleírástól eltérően – az útikalauznak a lehető legtöbb (ideális esetben az összes létező) útvonalat, tájegységet és látnivalót be kell mutatnia. A Magyar Királyság 1802-ben elkészült, Karacs Ferenc által metszett postatérképének áttekintése pedig arra enged következtetni, hogy Reichard csupán a működő postavonalak töredékét ismerteti, noha kétségkívül az általa bemutatottak voltak a legforgalmasabbak és a legjobban kiépítettek.[54]

A részletesebb vagy éppen komplexebb bemutatás elmaradásának fő oka egyértelműen az volt, hogy az útikönyv összeállítója nem járt Magyarországon, illetve – minden valószínűség szerint – személyesen nem is konzultált olyan személyekkel, akik hazánkon belül utaztak volna. Ennek tulajdonítható olyan fontos elemek kimaradása, mint például az ország főbb részeinek felsorolása, a nyelvi, etnikai vagy vallási sokszínűség (egy külföldi utazó számára ezek sokszor létfontosságú ismeretek), az utazást esetlegesen akadályozó vagy segítő természetföldrajzi tényezők (hegyek, folyók, tavak, mocsarak, illetve hágók, révek, pihenők) számbavétele. Ezt a megállapítást – a Magyarországra vonatkozó bibliográfia mellett – a szerző saját módszertani megjegyzése is alátámasztja. A Weimarban megjelent francia kiadás előszavában Reichard a következőképp foglalja össze az általa követett me-

[53] Vö. Wiesse de Marmont, Auguste-Frédéric-Louis: *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Egypte.* 1–4 köt. Paris, 1837.; Démidoff, Anatole de: *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie exécuté en 1837.* Paris, 1840.; Thouvenel, Edouard: *La Hongrie et la Valachie. Souvenirs de voyage et notices historiques.* Paris, 1840.; Marmier, Xavier: *Du Rhin au Nil.* 1–2. köt. Paris, 1846.

[54] *Mappa postalis inclyti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum districtus postales discernens. Per Franciscum Karacs. Pestini, MDCCCII.* Vö. még Antalffy Gyula: *A honi utazás históriája.* Budapest, 1943. 170–171.

tódust (és jelzi a tévedés lehetőségét): „A kötet összeállítója beutazta Franciaországot, Svájcot, illetve Németország és Lombardia egy részét; vagyis ezek esetében elmondhatja, hogy mit látott, és az elmondottakért felelősséget is vállal. Ami viszont Európa más országait illeti, ahol nem járt, esetükben arra kényszerült, hogy a leghitelesebbnek tekintett leírásokhoz forduljon, és az ezen országokba utazók feladata lesz, hogy megítéljék, helyes útmutatást követett-e."[55] Ez a fajta dereszponzabilizáció a korban még nem szokatlan (bár a 18. század második felének véleményalkotást szorgalmazó utazásmódszertani irodalma erősen támadja),[56] jóllehet a 19. század elejének statisztikai szemléletű országleírásaiban a dokumentált források, illetve a helyi konzultánsok számának növekedése általában már nem a felelősség hárítására, hanem – éppen ellenkezőleg – a kritikai szemlélet, valamint az autentikus jelleg alátámasztására szolgált.[57]

Ennél talán még komolyabb gondot jelent – és némiképp a kor főbb tendenciáival is ellenkezik – a tájábrázolás (és azon belül is a városi táj), illetve a tematizálás hiánya, illetve szinte elhanyagolható jelenléte. Miként említettük, a Reichard-féle útikalauz még a puszta felsorolás szintjén sem foglalkozik Magyarország tájegységeivel, s ebből szinte természetes módon következik a természeti, illetve az épített táj hiánya. Ez azért is meglepő, mert a 18. század közepétől az utazók figyelme egyre erőteljesebben fordul a bejárt tájak felé, és a városábrázolás, illetve városközpontúság, a városok által játszott szerep kiemelése pedig kifejezetten e kor „terméke". Ezt a Magyarországon tett utazások esetében is megfigyelhetjük, Hospital márki szentpétervári francia nagykövet útjának (igaz, az 1960-as évek elejéig csupán kéziratos formában létező) leírásában éppúgy, mint Salaberry gróf, emigráns francia arisztokrata 1791-es útileveleinek a 18. század végén megjelent (tehát a Reichard és segítői által frissnek tekinthető és hozzáférhető) nyomtatott kiadásában.[58] Különösen Salaberry grófja mutat példát: mintegy a 19. század városleírásait megelőlegezve, igen komolyan tematizálja, mintegy „átpolitizálja" útleírását. Ez utóbbiak értelmében az utazó igyekszik minden ismertetett város esetében megragadni annak az adott ország életében játszott szerepét, és ebből kiindulva a város képének bemutatása mellett bizonyos kérdésekkel kapcsolatban további információkat nyújt, illetve a városhoz kapcsolható események komplex leírását is igyekszik megadni. Így válik már Salaberrynél is (és a 19. század során ez a jelleg tovább erősödik) Pozsony sajátosan értelmezett politikai fővárossá, amelynek kapcsán az utazó „köteles" értekezni a magyar országgyűlések múltjáról és jelenéről, illetve részletesen bemutatja a koronázási szertartást. (E logika szerint válik Esztergom az ország vallási-egyházi jellegzetességei ismertetésének apropójává, míg Buda esetében az ország történelmét, Pestnél gazdasági lehetőségeit, Mohácsnál megállva pedig a nemzeti sorstragédia lefolyását ábrázolják.) Reichard útikalauzának esetében mindez egyáltalán nem – vagy csak nyomokban – jelenik meg.

---

[55] Reichard: *Guide des voyageurs,* 1802. X.

[56] A filozofikus útleírás első komoly módszertani alapvetését Diderot fogalmazza meg a hollandiai utazásáról szóló műve előszavában. Vö. Diderot, Denis: *Voyage de Hollande.* In: Œuvres complètes. T. 24. (Sajtó alá rendezte: Didier Kahn, Annette Lorenceau, Jean Th. de Booy és Madeleine van Strien-Chardonneau.) Paris, 2004. 46–48. Hollandiát az író filozófus Szentpétervárra tett útja (1773–1774) során látogatta meg. Lásd még Wolfzettel, Friedrich: *Le discours du voyageur. Le récit de voyage en France, du Moyen Age au XVIIIe siècle.* Paris, 1996. 266–276.

[57] Ennek tipikus példája Marcel de Serres „statisztikai utazása". Vö. Serres, Marcel de: *Voyage en Autriche ou essai statistique et géographique sur cet empire.* T. 1–4. Paris, 1814.

[58] Salaberry, comte de: *Voyage à Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie.* Paris, An VII [1799]. 62–94. A szerzővel, illetve útleírásával kapcsolatban lásd Kövér Lajos forrásközlését.

A kifejezetten a korban hozzáférhető információk, leírt jellegzetességek tömegéhez viszonyított hiányosságok megragadása után értelemszerűen vetődik fel a kérdés: milyen gyakorlati értékkel bírhatott Reichard útikalauza a francia vagy francia nyelven olvasó közönség számára? Arányban állt-e az útikalauz népszerűsége annak gyakorlati hasznával? Felmerülhetett-e az igény, hogy többet tudjanak hazánkról? E kérdések megválaszolása szintén csak a kor kontextusába helyezve lehetséges; és még így sem lehetünk biztosak abban, hogy minden esetben adekvát, a problémát „megoldó" válaszhoz jutunk.

Ami a gyakorlati értéket illeti, itt két réteget kell megkülönböztetnünk. Ami az elsődleges, „konkrét" gyakorlati értéket jelenti, az útikalauz fontos információkkal szolgál. A legfontosabb postaútvonalak, illetve az utazással járó költségek megadásával tervezhetőséget biztosít, alapvető viszonyítási pontot nyújt a Magyarországon (át)utazni szándékozó számára. Másodlagos, tehát a magyar jellegzetességeket, tájakat, a társadalmi-politikai berendezkedést, az anyagi és szellemi kultúrát, közigazgatást bemutató, tehát az országon belüli tájékozódást (a „túlélést") segíteni hivatott információrétege viszont igen vékony, még a hazánkkal egy fejezetben tárgyalt Törökországéhoz sem mérhető. A mérleg tehát ellentmondásos, és bizton állíthatjuk, hogy a Reichard-féle útikalauz önmagában nem nyújtott elegendő segítséget a Magyarországra utazó külföldi számára; további tájékozódás (geográfiai szótárak, útlírások, történeti munkák olvasása) volt szükséges. Kérdés természetesen, hogy a kor utazója mennyire igényelte ezt. Mivel egyértelmű minősítések nem maradtak ránk, kénytelenek vagyunk a magyarországi utak egyik fő „népszerűsítőjének", a geológus François-Sulpice Beudant-nak egyik utalására hagyatkozni. Eszerint a XVIII. Lajos francia király megbízásából (!) Magyarországra – éppen 1818-ban – elsősorban az ország ásványkincseinek és földtani sajátosságainak feltérképezése céljából induló természettudós az itt tett utazás során szerzett élmények hatására döntött úgy, hogy – eredeti célkitűzésén messze túllépve – az ország tényleges megismerését lehetővé tévő, hazánk történelmét is áttekintő, többkötetes munkát jelentet meg.[59]

Szintén Beudant érveléséből indulhatunk ki akkor is, ha a Magyarországgal kapcsolatos viszonylagos ismeretlenség, az információhiány és a bemutatás szembeszökő egyenetlenségeinek okait igyekszünk megvilágítani. A geológus utazó szerint történeti és földrajzi okok egyaránt hozzájárultak ehhez: „Először is, ez a vidék messze esik minden forgalmasabb úttól, így csak az jut el ide, aki ezt kifejezetten akarja; és mivel szomszédaival nem igazán ápol szoros kapcsolatokat, a máshol megszokott kommunikációs lehetőségek is hiányoznak. Mindebből fakadóan annak, aki be kívánja járni az országot, arra kell felkészülnie, hogy itt sok dolognak híján lesz. Másrészt a magyarok által a külső és belső háborúkban

[59] Beudant, François-Sulpice: *Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pendant l'année 1818.* T. 1–4. Paris, 1822. Lásd még Tronchon, Henri: *Les débuts de la littérature hongroise en France.* Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes, 1925/3-4. 184–185.; Birkás: *Francia utazók Magyarországon,* 216. Az utazás részleteiről lásd uo. 91–94.; Muller, Henri-Léon: *La Hongrie dans les récits de voyage et d'aventure en langue française, esquisse d'une anthologie commentée (1646–1846).* In: Rohr, Jean – Vígh Árpád (dir.): L'image de la Hongrie en France 2: Guides et récits de voyage. Paris, 1996. 22–23.; Horel, Catherine: *De l'exotisme à la modernité: un siècle de voyage français en Hongrie 1818–1910.* In: Mille ans de contacts. Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours. Textes réunis par Marie Payet et Ferenc Tóth. Szombathely, 2001. 97., 107. Beudant szándékairól lásd Beudant: *Voyage minéralogique et géologique,* 1. köt., I-II. A történeti és földrajzi áttekintést lásd Beudant: *Voyage minéralogique et géologique,* 1. köt. 1–118.; útvonal: Beudant: *Voyage minéralogique et géologique,* 1. köt. 119–128. A Beudant által felhasznált munkák – egyébként igen részletes – jegyzékében nem szerepel a Reichard-féle útikalauz. Vö. Beudant: *Voyage minéralogique et géologique,* 1. köt. 143–148.

mutatott energia, a betolakodókkal szembeni erőteljes fellépés, valamint a támadó és védekező hadműveletekben egyaránt megtapasztalt dühödt lelkesedés, az idegen hadak ezerszámra hulló katonái félelmet keltettek a szomszédos népekben, és olyan előítéletek kialakulásához vezettek, melyeket ma a felvilágosult emberek már teljesen alaptalannak tartanak, ám amelyek mindettől függetlenül még mindig léteznek. Magyarország éghajlatát igen egészségtelennek tartják, lakóit félig még mindig barbárnak, az országot pedig ebből következően – az állítólag még mindig megvetett – külföldiek számára igen kevéssé biztonságosnak tekintik."[60]

Az okok tehát részben belül, az ország belső viszonyaiban, részben kívül, a külfölddel fenntartott ellentmondásos kapcsolatokban keresendők. Jóllehet a *terra incognita* gondolatával és az ebből kiinduló „önsajnáló" érveléssel jómagunk mindig szembehelyezkedtünk,[61] két egyszerű tény ismertetésével szeretnénk kiegészíteni Beudant gondolatait, s mintegy magyarázatot adni a Magyarország által a Reichard-féle útikalauzban elfoglalt helyre.

Elsőként le kell szögeznünk, hogy – elsősorban a Beudant által is ismertetett okok (de leginkább földrajzi elhelyezkedése) miatt – Magyarország kívül esett az európai utazások 18. századi fellendülését döntő mértékben elősegítő *Grand Tour* bevett útvonalán, így – Nyugat- és Dél-Európa országaihoz képest – csak igen kevés (út)leírás tárgyát képezhette. Másodsorban a Párizs–London „tengelytől", vagyis a legtöbb utazás kiindulópontjától már fizikai értelemben is messze fekvő ország szinte még távolabb került a napóleoni háborúk által teremtett – és az 1802-es amiens-i béke mintájára csak időleges megállapodásokkal szünetelő – bizonytalanság és veszélyhelyzet, vagyis az utazás ellehetetlenülése révén. Ebből fakadóan Reichard csak a kor realitásaihoz, elvárásaihoz – és az általa korábban követett módszerhez – képest csak aránytalanul nagy kutatómunkával (és időráfordítással) tudott volna részletesebb és újító jellegű képet adni a „tranzitországként", illetve felfedezésre váró területként elkönyvelt Magyarországról. A mindenképpen a haszonelvűségen alapuló útikalauz belső szabályai egyértelműen az addig is nagyszámú utazó által preferált országok vagy tájak felé irányították a szerkesztő figyelmét, és Magyarország számára az igazi eredmény tulajdonképpen az volt, hogy sikerült bekerülnie az európai országok közé, noha – legalábbis az általunk tanulmányozott példa esetében – önálló fejezetet még nem kaphatott.

[60] Beudant: *Voyage minéralogique et géologique*, I. 4–5.

[61] A *Magyarország, terra incognita* fogalmi kérdéseihez és ábrázolásmódjához lásd például Birkás Géza könyvének „Elfeledett Magyarország" című fejezetét.

GÉZA SZÁSZ

The Image of Hungary in 18–19th-Century Travelogues

While the literature sees the 18-19th centuries as a golden age of travels and travelogues, the sources from the era are unevenly treated. This is particularly true in the case of Hungary: the travel guides of the period are still unexplored. The paper aims to grasp the methodology and sources of describing a nation, thus providing support for scholars studying this subject, through the analysis of the 1818 French edition of Heinrich August Ottokar Reichard's travel guide, which was published several times in several languages after 1784. This edition already contained sections on Hungary. The analysis of the guidebook's passages on Hungary reveals that Reichard – somewhat contrarily to the rules of the genre – provides a very reduced image of the country, mentioning only the most important postal routes and localities, while the description of the country's geography and political, economical or social circumstances are missing completely, and information on language, religion and common law, all essential for a traveler, is also absent.

But we would expect more seeing his bibliography which lists relatively lengthy and more or less up-to-date works. The short, fragmentary and often accidental description of Hungary is largely attributable to the country's location: the itinerary of the Grand Tour did not embrace the country and the charm of Pozsony or Buda could not rival that of Constantinople or Saint Petersburg. But the main reason why he failed to provide a more complex or detailed description was that the author, admittedly, had never visited Hungary, and most probably did not even consult anyone who had. The absence of thematization, such as topographic descriptions, leads us to the believe that the editor did not use the information found in the sources theoretically available to him, such as the travelogue of Salaberry. In summary, the Reichard guidebook in itself was of little help for foreigners traveling to Hungary: they needed to do additional research (reading geographical dictionaries, travelogues and historical works). Of course, it is a question whether the traveler of the era actually required this. An answer might be provided in the texts created during the "travel fever" beginning in the 1810s; the authors of these, partly because they were aware of the lack of information, strove to publish works, sometimes in multiple volumes, that made it possible for the reader to really get to know Hungary and its history.